

Befejezés

Elérkeztünk hát hál' Istennek oda, hogy mindezek után megírhatom a befejezést.

Domi bácsi halála előtt azt gondoltam: ebbe a kéziratba a vele folytatott eddigi beszélgetések eddig lejegyzett szövegei épülnek be. Azt gondoltam ugyanis, hogy a találkozások folytatódnak, a szövegek gyarapodnak, és amíg még lehetséges, a hosszú beszélgetés folytatása, a jelen levő beszélgetőtársnak a folyamatos megszóltatása a fontos. Azért gondoltam így, és szerkesztettem ebben a kéziratban ekképpen a fejezeteket, hogy a parasztcsaládba beleszületett kisiskolással, a katonával, a gazdálkodóval, a kollektivistával, meg természetesen a vidéket járó villanyossal, végül is Domi bácsival, a jó és jóra törekvő emberrel létrejöhessen egy közvetlen, élő kapcsolat, egy első, kulturális jelentéseket kidolgozó, közvetítő találkozás. Azt gondoltam: életének általa, nélkülem és kezdeményezésem nélkül konstruált, szilárdabb része, a rendezett vagy rendezetlen papírjai türelmesek, még várhatnak, és reményeim szerint rájuk is sor kerül majd. Ezért a nyárádszeredai öregotthonba is kerestem, ott is beszélgettem vele. Igaz, ezek a találkozások, az elmúlás rávetülő árnyékában az elkísérés kihangsúlyozott eseményei voltak, és ezek rögzített nyomainak feldolgozása már külön fejezete a feldolgozásnak, értelmezésnek.

De 2018. március közepén, egyik napról a másikra megoldódott a titok, amiről a *Bevezető*ben volt szó. Megszűntek a találkozások, eljött az emlékezésnek, értelmezésnek, utólagos megértésnek: a beszélgetések leírásának, a papírok, a hagyatéék rendezésének, feldolgozásának ideje. Domi bácsi, aki a katonaságban levéltárosságot tanult és gyakorolt, egész életében iratokat termelt, őrzött meg, esetlegesen levéltári módszerekkel doszárokba (iratcsomókba) rendezett, majd éveken keresztül beszélgettem velem: rám bízta életének jeleit-nyomait. Nem adott személyre szóló felhatalmazást, csak kedves, őszinte szavakat, mély vallomásokat, emberi kapcsolatot. Kértem őt erre, és ő hajlott arra, hogy teljesítse kérésem: megajándékozott egy hosszú beszélgetéssel. Azt mondhatom: Domi bácsi abban a megtiszteltetésben részesített, hogy megbízott jóságának és szenvedéseinek, utazásának, korának és a kor emberi, társadalmi problémáinak a bemutatásával és értelmezésével. Abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy hosszú beszélgetést folytathattam egy „lényegében szabad emberrel”. Az idő, a könyörtelen idő számvetésre kényszerítette őt is, hiszen ereje fogyott, betegeskedett is, és lehet, ehhez a számvetéshez, a számvetés ilyen formájához én is kellettem.

Egy kis összegzés: mire jutottam?

Mire jutottam, ha visszatekintek beszélgetéseinkre, kapcsolatunkra, és megpróbálom röviden összegezni a megszerzett tudást? Milyen életre készült, milyent élt meg Domi bácsi, milyen világot szeretett volna magának, és milyenben teltek mindennapjai?

A második fejezetben említett 194 rögzített beszélgetésből eddig teljes terjedelmében 36-ot sikerült lejegyezni, zömében ezek ismeretére, feldolgozására épül ez a könyv. Kutatás közben minden alkalommal még aznap, hazaérve, rövid feljegyzést készítettem az eseményről, a beszélgetések körülményeiről, tartalmáról. Ezeket a feljegyzéseket átnézve válogattam ki, írtam le azokat a hanganyagokat, amelyeket az életút szempontjából fontosabbnak tartottam. De a beszélgetések nem csak a szűken vett életútról szóltak, hanem elkalandoztak, már elbeszélte eseményeket idéztek fel, árnyaltak, értelmeztek újra, fogalmaztak át. Nagyon is lehetséges, hogy ezek – a maradék 158 – a fontosabb, az adatok megismerésén, a kölcsönös megismerésén és a bizalom alapjainak lefektetésén túli, a kapcsolatépítés „titka-it”, az elmélyült közös értelmezéseket kibontó beszélgetések, amelyek felidézésére, feldolgozására ezután kerülhet csak sor. Közülük néhányba belehallgattam, ezekből is néhány gondolatot lejegyeztem. Ezért gondolom úgy, hogy a fenti, itt, az életút első kibontása nyomán megfogalmazott kérdésekre – és más, elmélyültebb válaszokat igénylő kérdésekre – most még nem tudok igazából felelni. Röviden, a terepen megismert életanyag felületén lavírozva próbálok ideiglenes válaszokat fogalmazni a feltett kérdésekre, és keresem a mentségeket, ígérem a további munka, feldolgozás eredményeit.

Falusi gazdálkodó családba született, a föld, munka, család jellegzetesen paraszti hármasságban/meghatározottságban alakult gyerek- és fiatalkorának identitása, parasztnak tudta magát, a gazdaságuk jó kicsi hely, *parasztgazdaság volt. Egy állati fogattal meg tudták dolgozni, a család elég erős volt ahhoz.* Mivel jó képességű, évszázadokon át bejárattott életútra indítja közös megegyezéssel családja és a falu katolikus plébánosa: tanuljon, emelkedjen ki a falusi-paraszti sorból, legyen értelmiségi: legyen pap belőle. 1944-ben, egy balszerencsés véletlen során meghal édesapja, részben ez, részben a négy év múlva bekövetkező rendszerváltás dönti el sorsát, az ötödik gimnázium elvégzése után abbahagyja tanulmányait. Van ebben rossz: nem érettségizik, nem végez teológiát, de van jó is: a katonaságnál megismer és kitanul egy ritka értelmiségi szakmát, a levéltárosságot, amit azután nem gyakorol, de ami alapvető formát ad a mindenféle-fajta írásbeliségről vallott felfogásának, ritka írásgyakorlatainak, meg általában világszemléletének. Mindkettőnek szerepe van abban, ahogy állást foglal: tapasztalja a politikai rendszer falusi társadalmat kizsákmányoló gyakorlatát, meg a gyakorlat és az ezt elleplező propaganda ellentétét, és adott pillanatban úgy dönt, hogy számokra alapozva bebonyolítja ezt, papíron leplezi le a nyilvánvaló hazugságot. Itt is, sokadszor, idézni kell azt, amit a magára és a sorstársaira egyaránt vonatkozó „számvetéséről” mondott:

’54-55 telén nekifogtam, és összeszedtem az egész aktát, amik voltak a szüleimnek. Az adónyugtáig el s mindenig, mert annyiféle irat volt, ezért a beszolgáltatásokért, mindenért. Csináltam egy számvetést, hát ’47-ig visszamenőleg kaptam meg minden aktát, s csináltam egy összesítőt, összefűztem doszárba és csináltam egy hatalmas táblázatot, a plakát papír hátára. Megírtam mellé egy olyan táblázatot, a katonaságnál úgy mondták romá-

nul, hogy számvetést. Hát volt ejjsze egy olyan 3 és fél vagy 4 és fél oldal, de csak tiszta ceruzával írtam a dolgokat. Azzal fejeztem be, hogy még kérdezz-e valaki, hogy miért áll omlás előtt a mi kicsi paraszt gazdaságunk, mikor 7 év alatt 33 tehén értékeinek az árát kitevő javakat adtunk az államnak. 7 év alatt. A szeredai piacot vettem alapul, piaci értékeket, aztán arról csináltam egy számvetést.

Ez a számvetés, avagy megvilágosodás a sorsfordulónak, a rendszerrel dacoló csendes ellenállásának, egyszemélyes, óvatos lázadásának, hátralevő életét meghatározó világlátásának bizonyítható első megnyilatkozása. Az elkövetkező mintegy tizenhárom év egyre nagyobb egzisztenciális bizonytalanságban, helykereséssel telik el, 1962 januárjában belép a kollektív gazdaságba, évekig hányódik, mert háromszor hívják be irodai munkára, könyvelni, de kétszer újra visszakerül „gyalogmunkára”, és csak ezután sikerül neki kilépnie: a helyi fogyasztási szövetkezet pénztárosa lesz. Innen, ezzel a több mint két éves gyakorlattal a háta mögött jelentkezik 1969 márciusában a Megyei Villamossági Vállalat szovátai részlegén, itt lesz 1993-as nyugdíjazásáig villanyfogyasztás-leolvasó és villanydíj-beszedő a Felső-Nyárádmente falvaiban.

Sorrendben tehát: az 1931-ben született Domi bácsi 1942–1948 között gimnázista, 1948–1962 között a 3 év katonaság kivételével magángazdálkodó, 1962–1967 között kollektivista, 1967–1969 között szövetkezeti dolgozó, 1969–1993 között állami vállalat alkalmazottja, majd földjeinek visszakérése után gazdálkodó nyugdíjas. Összehasonlításképp: Pali bácsi, aki szintén 1931-ben született, 1945–1961 között magángazdálkodó, 1961–1966 között kollektivista (fogatos, majd állatgondozó), 1966-tól 1974-ig a bergenyei, majd a nyárádtői állami gazdaság munkása, 1974-től 1990-ig, amíg újra gazdálkodni kezd, a jobbágyfalvi téglagyár alkalmazottja, 1990-től gazdálkodó nyugdíjas. Az életútbeli eltérések nem olyan jelentősek, hogy felülírják a sors-azonosságokat. Bár az, hogy Pali bácsi unitárius, Domi bácsi katolikus, a helyi társadalom más-más szegmensében való beágyazottságot jelent, és fontos az iskolázottságbeli különbség is: Pali bácsi csak egy fél évet járt 1942-ben a székelykeresztúri unitárius gimnáziumba, mert amikor édesapját elvitték katonának, akkor hazatért. Életük mintegy hetven aktív éve alatt, a 20. század második felében, majd az ezt követő évtizedekben, miközben Jobbágyfalván élnek, itt építenek családjuknak új házat-otthont, ugyanúgy lesznek előbb magángazdálkodó parasztokból a szocialista államnak kiszolgáltató kollektivisták, majd szocialista gazdasági egységek fizetésből élő alkalmazottai, majd földbirtokaik visszaigénylése után gazdálkodó nyugdíjasok. A legfontosabb eltérés a családdal kapcsolatos: Pali bácsi megnősül, feleségével együtt négy gyermeket nevelnek fel, Domi bácsi agglegény marad, édesanyjával és szintén agglegény bátyjával él együtt.

Ebből következik, hogy a két beszélgetőtárs életútja az első estében gyerekei, unokái létében másfele fordul, de folytatódik, a másodikéban az ego halálával lezárul. Pali bácsinak négy gyereke volt, a legnagyobb lánya a szomszéd településre ment férjhez, ott él. Megadattott, hogy Pali bácsi jelen lehetett az ebbe a családba

született unokája esküvőjén. Két kisebb lánya azonban messze ment: Magyarországon élnek, évente egyszer-kétszer látogatnak haza. A negyedik gyerek, fia azonban velük maradt, a ház utca felőli részében lakik ma is családjával, tehát betegségének négy éve alatt ott volt édesapja mellett.

Domi bácsi „gyerekei”: az iratai. Olyan teremtmények, amelyek a lelkének legközepébe állított háznak-otthonnak a legközepébe, egy helyre, a nagyszobában egy általam beállított polcra kerülhettek élete utolsó három évében. Többször is elmesélte: az 1955-ös „számvetést” 1963-ban, egy ellene irányuló, megfélemlítő Szekuritációs akció közben égette el, és ezután már nem mert más, rendszer-kritikus „számvetéseket” fogalmazni. Nem volt ehhez társadalmi, értelmiségi környezete, nem voltak ehhez az ilyen munkát becsülő, bizalmas társai.

Megrekkíroztam volna, akármennyire is voltam követve, ha lett volna egy biztatóm, mint a tanár úr... Azt mondta Máté Mihály, Szentmártonban, hogy egy könnyen viszi, kettő cipelgeti, három egyáltalán nem bírja, mi az. A titok. Titokban lehetett volna csinálni...

Pedig tudta, hogy hasznos és fontos lenne, ha ezzel foglalkozna, mert folyamatosan tapasztalhatta, hogy

eltüntettek mindent [a kommunisták] az emlékezetből amit előszedünk, de az ember nem is tudna előszedni mindent... Istenem, Istenem, lejárt a mi időnk...

Az 2016. július 25-i beszélgetés során, ahol a fentiek is elhangzottak, szokatlanul sokat sóhajtozott Domi bácsi. Nem volt ez jellemző rá, csak akkor, ha a beszélgetés is „számvetés”-jellegűvé sikeredett, életútjának fordulójáról, egzisztenciális dilemmáiról esett szó. Például amikor újra felemlítődött az ő szerepe abban, hogy 1963 nyarán, amikor a kollektivisták az első pénzbeli előleget kellett volna kapják, akkor felsőbb utasításra ebből levonták a villanyszerelés költségeit, és Domi bácsi készítette el a kollektív könyvelőjeként a jobbgárfalviakról a táblázatot, majd őt küldték ki, hogy az összegyűlt kollektivistáknak kiosssa a maradék pénzt, és aláírassa az „önkéntes hozzájárulásokat” mutató táblázatot.

Istenem, Istenem, azért csodálkozom, hogy át lehetett vinni, hogy a nép eltűrt...

Vagy újra felmerült az a téma, ami engem nagyon foglalkoztatott, tehát újra vissza-visszatértem rá: hogyan loptak a kollektívben. Mesélte, hogy az *Előre* című újságban olvasott egy cikket arról, hogy Kibédén a kollektivisták nem lopnak, csak lopikálnak, ami azt jelenti, hogy kis mennyiséget visznek csak haza, és ezért ha felfedezik, nem tudják őket megbüntetni. Ennek a történetnek a lezárásaként tört fel belőle a sóhaj:

Istenem, Istenem, de tarka volt az élet...

Visszatekintve az ebben a beszélgetésben elhangzott történetekre fogalmazta meg a világ haladására, mai állapotára vonatkozó összegzését:

A világ okosabb lett, de jobb lett-e az okosság, ha párosult a rosszindulattal... Istenem, Istenem, őrizz meg a rosszindulattól, bennünk is, s velünk szemben is...

Domi bácsinak társaival, a világi hatalmasságokkal, a világgal szembeni kritikus magatartásának ez volt az egyik alapvonása: saját életét is újra és újra átvizsgálta, saját hibáit is kritizálta. Pali bácsit sokszor elragadta a mesélés kreatív, megszépítő lendülete, Domi bácsi sokszor elszomorodott vagy elérezékenyült, de nem kereste a felmentést tettei miatt, inkább az okokat próbálta meglegelni: nem mesélt, hanem elemzett. Mindketten bölcs emberek voltak a maguk módján, talán ez volt a velük kiépülő kapcsolatból a legnagyobb nyereségem: élettapasztalatukat fülem hallatára formálták a születésük után eltelt mintegy évszázadnyi időt sűrítő sorssá, lokális történelemmé. Mert sok társuktól eltérően képesek voltak erre az alkotó munkára, azaz a praktikus megvalósításra és a megvalósítás történetkévé formált elbeszélésére egyaránt: erre is gondolok, amikor azt mondom, hogy bölcs emberek voltak. Meg arra is, hogy ez a képességük ismert, nyilvánvaló lehetett a saját közösségükön belül, de nem több. Az alkotás megvalósulásának, az olvashatóvá-tapasztalhatóvá tételnek alkalma, kerete kétségtelenül a mi közös tevékenységünk, a hosszú beszélgetés volt.

A paraszti világ megszűnése, a Nyárad-menti rurális világ átalakulása olvasható ki ebből a sorsból. Szimbolikus is, hogy az apa nem éli túl a háborút, és a fiú szembeesül, küzd meg az apa tehernek bizonyuló örökségét vállalva, őrizve az új világ, a szocialista rendszer általános kihívásaival és mindennapi fenyegetéseivel. Gazdálkodóból előbb kollektivistá, majd a szocialista állam alkalmazottja lesz, majd a gazdálkodás újrakezdésének, és ezzel együtt a felszámolt identitás restaurálásának bűvkörébe kerülő, újra a gazdálkodással próbálkozó nyugdíjas egy gyökeresen átalakult vidéki környezetben. Végül pedig eljött egy olyan helyzet, amit ő – többször is ezt mondta, ekként kell tehát én is kezeljem ezt – ajándékba kapott a sorstól: elmesélhette életútját. Mivel én is ajándékként kezelem azt, amit tőle kaptam, ezért úgy gondolom, hogy a hosszú beszélgetés legáltalánosabb értelemben nem más, mint a társadalmi viselkedés alapvető és társadalmat fenntartó, közös értelmet teremtő kooperációs formája: ajándékozás.

Domi bácsi életútjáról, emberi magatartásáról összefoglalásként hat kijelentés fogalmazható.

1. Régi, azaz a paraszti világban szocializálódik, és ennek következménye, hogy soha nem érezte magáénak az új világot.
2. Nem mondhatni, hogy belenyugodott abba, hogy ez egy embereket kifosztó, hazug rendszer – de józanul mérlegelte a lehetőségeit, és sorozatosan azt vá-

- lasztotta, hogy félreáll, konfliktust nem vállal, és végül is megkapja helyét ebben a világban.
3. Ez azért is sikerülhetett, mert az a rurális környezet, amelyben életét leélte, lassan változott, szó sem volt gyors, gyökeres átalakulásról, és ebben az elhúzódó változásban mindig folyamatosan jelen voltak a múltnak azok a részei, emberi értékei is, amibe kapaszkodhatott, amelyek számára folyamatosan megadták, őrizték az otthonosságot.
 4. Nem került sor arra, hogy alkukat kössön, és ezek következtében megkérdőjeleződjön, és megváltozzon fiatalkori erkölcsi alapállása: önazonos volt egy életen keresztül.
 5. A kapcsolattartás „művésze” volt, falusi idős emberekkel vagy akár a revizorokkal az adódó, napi számtalan, igen különböző helyzeteket kitűnően megoldotta, köszönhetően az emberismertének, jó természetének, kiegyensúlyozottságának, és az általam nagyon irigyelt hatalmas terepismeretének. Ennek eredménye volt, hogy nagyon jól beilleszkedett ebbe a társadalmi közegbe: *a nép elfogadott, nem félték, s nem féltém*. Nem volt idegen, nem volt egy állami intézmény adminisztrátora, akitől tartani kellett, hanem egy jóindulatú, segítőkész ismerős, „egy közülünk”: *elfogadott a nép, elfogadta azt, hogy köztük jöjjenk-menjenk*.
 6. Szerencséje is volt: végül olyan állami munkahelyet kapott, ahol minimális volt a másokhoz való igazodás kényszere, minimális volt a másoktól való függősége. Olyan munkatársai voltak, akik értékelték, megbecsülték. Nyugdíjbücsűztatójakor közvetlen főnöke, legközelebbi munkatársa, a szovétai kirendeltség könyvelője mondta róla: „Ezelőtt 24 évvel egy szép szál fiatalember jelentkezett nálam, és kérte, ha lehet, engedjük meg, hogy nálunk dolgozhasson. Megjelenése, magatartása egyből elárulta egyéniségét... Munkáját odaadással, szépen, pontosan végezte. Nagyon sok esetben jöttek hozzánk ellenőrök, és minden esetben az ő munkáját mutattam mindenkinek. [...] Mindig büszke voltam rá, pedig nem tanítottam soha semmire, mert nem volt szükség rá. Domika mindent tudott. Sok esetben mi tanultunk tőle.”

A *Bevezető*ben a fényképezéssel egybekötött beszélgetésükről számoltam be, ott olvasható, hogy amikor beinvitál a házba, akkor miképpen sóhajtozik: *Tessék béjőnni, megnyitjuk az ajtót, most zártam be, amikor mentem hátrafelé... ide is van téve belül egy kicsi pálcá, neki az ajtónak, s ha netalán valaki meg tudná nyitni, akkor az koppán, s ő is megijed, s én is meg, s tudjuk, hogy valaki itt jár... mit csinálj, ha nincs mit csinálni... így ne... ilyesmi, s ilyesmi...* A kicsi pálcá, mint az idős, magányos ember hú társa, kistestvére annak a három-négy botnak, amelyek az ajtó mellé, meg a hátsó udvarba vezető kapu mellé támasztva, meg szerte-szét, ahol éppen letette, ott láthatóak. Hú társak, fizikai, de szimbolikus támaszok ezek, szükségesegek, akárcsak a jellegzetes, jellemző sóhajtozás. Többször is hallottam azelőtt is, azután is, ez egyfajta gyakori sóhaja volt: *mit csináljak, ha nincs mit csináljak*. Az iratainak a rendezéséről beszélgetve árulta el, honnan származik ez a sóhaj: *Azt*

22. kép. A nyugdíjas-búcsúztató, Domi bácsi jobb oldalán közvetlen főnöke, a kirendeltség könyvelője, Kopacz Zsuzsánna

mondta Biró Mihály bácsi Havadon, hogy mit csináljak, hallja, ha nincs mit csináljak. Mert az ágyban volt. Mit csináljak. Én is úgy vagyok, mi is úgy vagyunk. Ha tudjuk, csináljuk, s ha nem, marad.

Ezt tudtam most, ezt csináltam, s a többi marad.